

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

АРАБАДЖИЄВ Дмитро Юрійович

УДК: 342.843.4

**ГРОМАДСЬКИЙ МОНІТОРИНГ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ТЕХНОЛОГІЇ ПРАКТИЧНОГО
ЗАСТОСУВАННЯ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант – доктор політичних наук, професор
БЕБИК Валерій Михайлович,
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»», кафедра суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, завідувач;

Офіційні опоненти: доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
ВАЩЕНКО Костянтин Олександрович,
Національне агентство України з питань державної служби, голова;

доктор політичних наук, професор
ЗЕЛЕНЬКО Галина Іванівна,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, відділ теоретичних і прикладних проблем політології, провідний науковий співробітник;

доктор політичних наук, доцент
КОРНІЄВСЬКИЙ Олександр Анатолійович,
Національний інститут стратегічних досліджень, відділ стратегій розвитку громадянського суспільства, завідувач.

Захист відбудеться 4 грудня 2014 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 3 листопада 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Я. Волянюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах інтенсивного розвитку громадянського суспільства, пожвавлення громадянської активності, усвідомлення людьми своєї ролі в житті країни, власних можливостей впливу на політичні перетворення, а також із багатовимірним розгортанням демократизації зростає потреба у фаховій, науково обґрунтованій і практично апробованій теорії моніторингу політичного процесу. Розвиток політичної науки відповідно до вимог сьогодення та перспектив подальших трансформацій передбачає поглиблення методологічної бази, розширення категоріального апарату, емпіричних напрацювань тощо. Актуальні завдання зі створення передумов для становлення демократії й подальшого розвитку громадянського суспільства неможливо реалізувати без якісного оновлення концептів і підходів у політичній теорії й політичній практиці.

Розв'язання потребує протиріччя між закріпленими на теоретичному й нормативно-правовому рівнях демократичними принципами та реальною практикою політичного життя, за якої чесні й прозорі вибори сьогодні є чи не єдиним реальним підтвердженням народовладдя, а дотримання передбачених Конституцією виборчих норм залишається метою не стільки держави, скільки громадянського суспільства. Громадський моніторинг виборчого процесу у цьому контексті є тим конструктом, що потребує органічного поєднання із сучасним розумінням феноменів громадянського суспільства і демократії, з одного боку, та включення до системи методів політичної науки, з іншого.

Незважаючи на важливість громадського моніторингу на теперішньому етапі розвитку України, питання визначення його змісту в науковій літературі розкриті стисло та фрагментарно. Деякі положення громадського моніторингу висвітлюються через діяльність громадських організацій різного спрямування, об'єднань споживачів, профспілок тощо в роботах таких авторів, як С. Денисюк, Г. Добринін, Е. Лісцін, О. Лучин, В. Мартиненко, О. Маштакова, С. Новиков, Г. Орлов, С. Рогов, О. Чуб та інші.

Об'єктивно ширшим є перелік досліджень різних аспектів функціонування основного суб'єкта громадського моніторингу – громадських організацій (праці О. Айвазовської, Г. Ділігенського, С. Климової, І. Когути, О. Корнієвського, Ю. Лісовського, А. Ослон, К. Петренко, С. Серебрякова, Ю. Тищенко, та ін.). У наукових розробках вітчизняних науковців глибоко розкриті питання відносин між державою і громадянським суспільством, теоретико-методологічні основи їх аналізу (дослідження В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Беха, М. Бойчука, В. Бортнікова, К. Ващенко, М. Головатого, В. Горбатенка, Г. Зеленько, Д. Неліпи, О. Ткача, О. Фісуна, В. Храмова та ін.).

Особливу групу складають роботи, що стосуються дослідження феномену громадянської активності, громадянської ідентичності, громадянськості та інших понять, важливих для розуміння громадського моніторингу. Зокрема вагомий внесок у дослідження проблематики функціонування ідентичності, національної ідеї зробили вітчизняні вчені Т. Андрущенко, В. Бебик, С. Горобчишина, О. Кіндратець, О. Картунов, В. Корнієнко, І. Кресіна, І. Курас, Л. Нагорна, М. Обушний, Ю. Шайгородський та ін. Окрему увагу заслуговує вивчення феномену громадської активності (Е. Афонін) і безпосередньо дослідження поняття «громадянська активність» у працях Д. Акімова, Т. Безверхої, М. Боришевського, А. Карася, М. Остапенко, С. Рябова та ін.

Значний доробок складають дослідження таких вітчизняних науковців, як Л. Бориславський, І. Климкова, О. Ковальчук, А. Матухно, В. Погорілко, В. Чижиковський, Ю. Шведа, що стосуються виборів, особливостей становлення виборчої системи в Україні, стадій виборчого процесу тощо.

Отже, окремі аспекти моніторингової діяльності та складові громадського моніторингу виборів висвітлені у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях, але сучасній політичній науці бракує комплексного погляду на громадський моніторинг виборів як цілісний феномен. Недостатньо висвітленим є питання щодо специфіки громадського моніторингу як способу пізнання політичної дійсності, потребують розробки та удосконалення методологічні засади дослідження. Окреслені особливості, а також прагнення забезпечити концептуальний і комплексний підхід до громадського моніторингу виборчого процесу в контексті актуальних проблем розвитку демократії і громадянського суспільства, зумовили вибір теми та визначили мету і завдання пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні громадського моніторингу виборчого процесу як цілісної наукової концепції і практичного методу пізнання політичної дійсності, засновуючись на здобутках вітчизняної і зарубіжної політичної науки, практичному досвіді моніторингової діяльності і результатах емпіричних досліджень. Досягнення мети передбачає реалізацію наступних **завдань**:

– висвітлити наукові підходи до розуміння громадського моніторингу, теоретично обґрунтувати поняття громадського моніторингу;

- окреслити методологічні підходи, методи, принципи дослідження громадського моніторингу виборчого процесу, які б забезпечили синтез наукових досягнень і практичного досвіду моніторингової діяльності;
- систематизувати існуючі уявлення відносно складових концепту «громадський моніторинг виборчого процесу», обґрунтувати цілісний та самостійний теоретико-прикладний дискурс проблеми;
- визначити сутнісні виміри виборчого процесу як об'єкту громадського моніторингу в умовах демократичної держави;
- проаналізувати чинники здійснення громадського моніторингу виборів, зокрема такі, як громадянськість, громадянська участь, тощо;
- розкрити зміст сучасної теорії громадянського суспільства на прикладі діяльності громадських організацій як суб'єктів моніторингу виборів, з'ясувати їх місце і роль у виборчому процесі та політичній системі в умовах демократизації громадянського суспільства;
- окреслити теоретичні основи громадського моніторингу виборів, виходячи з його процедурної і структурно-функціональної характеристик;
- дослідити технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу як методу прикладної політології на основі узагальнення практичного досвіду моніторингової діяльності Всеукраїнського громадського об'єднання Громадянська мережа «ОПОРА» під час виборів Президента України у 2010 р., місцевих виборів в Україні у 2010 р., виборів до Верховної Ради України у 2012 р.;
- з'ясувати чинники оптимізації громадського моніторингу виборів, зокрема, роль прикладних політичних досліджень у структурі громадського моніторингу;
- охарактеризувати зв'язок сформульованої теоретичної концепції і результатів аналізу технологій практичного застосування в евристичній моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні;
- сформулювати рекомендації щодо оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, співзвучні базовим цінностям й ідеям демократії і громадянського суспільства.

Об'єкт дослідження – громадський моніторинг як теоретичний концепт та суспільно-політичний феномен.

Предмет дослідження – концептуальні засади і технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу в Україні.

Методологічна основа дослідження заснована на положеннях класичних та сучасних політичних теорій, що стосуються предмету розгляду, використанні спектру філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, напрацьованих у суспільно орієнтованих науках, які дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми.

Обґрунтування громадського моніторингу виборчого процесу як цілісної наукової концепції і практичного методу пізнання політичної дійсності побудоване на загальних принципах наукового пізнання – об'єктивності, історизму, конкретності, комплексності і всебічності, а також ціннісно-орієнтаційному принципі.

Дисертаційне дослідження спирається на такі методологічні підходи: суб'єкт-об'єктний (вирізнення громадського моніторингу виборчого процесу серед інших видів моніторингової діяльності); інституційний і структурно-функціональний (визначення виборчого процесу як складової політичного процесу та аналіз впливу його характеристик на структуру громадського моніторингу виборів); системний (осмислення взаємозв'язку громадського моніторингу виборів з основними категоріями політичної науки; систематизація елементів громадського моніторингу виборчого процесу); аксіологічний (осмислення ціннісної компоненти громадського моніторингу виборчого процесу, її співвідношення з базовими орієнтирами демократії, визначення ролі моніторингу у формуванні демократичних засад сучасного життя); комплексний (дослідження громадського моніторингу виборчого процесу як цілісного явища, його різноманітних складових і умов реалізації, взаємозалежностей із базовими орієнтирами демократії і громадянського суспільства).

Використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Для уточнення головного концепту дослідження «громадський моніторинг виборчого процесу», його об'єктної та предметної характеристики застосовано методи абстрагування, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, метод порівняння. Історичний метод використано при з'ясуванні генези понять «моніторинг», «громадська організація», «громадянське суспільство» та ін., їх застосування в науці й суспільно-політичній практиці. До характеристики громадського моніторингу виборчого процесу залучено методи системного і структурно-функціонального аналізу. На різних етапах дослідження з метою з'ясування нормативно-правових аспектів, пов'язаних з об'єктом і предметом дослідження, використано емпіричний метод аналізу юридично-правових документів. Метод евристичного моделювання дозволив розробити модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, а також відповідні практичні рекомендації.

Емпіричну основу дослідження складають матеріали реалізованих автором та відповідними громадськими організаціями прикладних політичних досліджень із застосуванням методів опитування, екзит-полу, фокус-групи, швидкого статистичного підрахунку голосів, кейс-стаді, власне методу громадського моніторингу виборчого процесу. Це, зокрема, проект

ГО «Інститут української служби моніторингу», в рамках якого протягом 2012-2013 рр. проведено 14 соціологічних опитувань у м. Запоріжжі; опитування, проведені в межах розробок міжвузівського дослідного центру «Політика і освіта» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Запорізької обласної ради у 2011-2013 рр.; опитування, у тому числі експертні, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2012-2013 рр.; експертне опитування «Демократичні вибори – чинник розвитку громадянського суспільства» у м. Запоріжжі протягом липня-листопада 2013 р.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні авторської концепції громадського моніторингу виборчого процесу як теоретичного конструкту і практичного методу пізнання політичної дійсності, побудові моделі громадського моніторингу виборчого процесу і визначенні детермінант її реалізації в Україні у контексті поширення ідей громадянського суспільства та демократії.

Уперше:

– обґрунтовано концепцію громадського моніторингу виборчого процесу як складної соціально-політичної форми практичного втілення соціального контролю, метою якої є реалізація суспільно значущих цілей, суб'єктом – інститути громадянського суспільства або окремі громадяни, а об'єктом – виборчий процес в цілому; доведено, що успішність та ефективність реалізації громадського моніторингу виборчого процесу залежить від ступеня розвиненості демократії і громадянського суспільства й одночасно забезпечує подальший їх розвиток і зміцнення;

– розроблено і обґрунтовано евристичну модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, яка синтезує теоретичні погляди на природу громадського моніторингу і практичний досвід моніторингової діяльності, відображає включеність концепту громадського моніторингу виборчого процесу у загальну систему наукових знань про соціальний контроль (передусім, громадський) та взаємовідносини держави й громадян (та їх об'єднань);

– визначено детермінанти реалізації евристичної моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, серед яких поширення поглядів на структуру моніторингу як методу пізнання політичної дійсності, а також залучення до моніторингової діяльності низки прикладних методів політичних досліджень; кодифікація та приведення у відповідність до міжнародних демократичних стандартів нормативно-правових актів щодо забезпечення розвитку громадянського суспільства і проведення виборів в Україні, з обов'язковим включенням положень стосовно громадського моніторингу виборів, а також внесення змін до існуючих та прийняття низки нових норм, що стосуються окремих суб'єктів виборів, запровадження в Україні механізму

відсоткової філантропії з метою забезпечення фінансової незалежності громадських організацій;

– охарактеризовано технології практичного застосування громадського моніторингу під час всіх типів загальнонаціональних виборів в Україні (на прикладі президентських виборів 2010 року, місцевих і парламентських виборів 2010 і 2012 років на національному і регіональному рівнях на основі моніторингової діяльності Громадянської мережі «ОПОРА»).

Дістали подальшого розвитку:

– загальні положення про моніторинг як практичний метод пізнання дійсності (у т.ч. політичної), механізм систематичного спостереження за різного роду об'єктами (особами, сферами життя, процесами, явищами тощо) з науковою та/або практичною метою; як систему збору інформації про стан цих об'єктів з використанням одних і тих самих базових індикаторів, що повторюється з певною періодичністю; як систему оцінки станів і тенденцій розвитку спостережуваних об'єктів, контролю за ходом процесів з метою попередження, подолання або мінімізації небажаних тенденцій і наслідків їх розвитку, а також прогнозування майбутніх станів об'єкта спостереження;

– уявлення про роль громадських організацій у демократичній політичній системі, в умовах якої громадяни беруть участь у виборах, здійснюючи своє пряме волевиявлення, уряд усвідомлює необхідність проведення чесних і прозорих виборів на підтвердження легітимності своєї влади, а громадські організації забезпечують неухильну реалізацію прав громадян, попереджують будь-які спроби негативного впливу на процес з боку держави та одночасно гарантують чесність і прозорість виборчого процесу;

– аргументи на користь застосування процесуального підходу при розгляді виборів та їх громадському моніторингу, виокремлення декількох фаз виборчого процесу, зокрема, преелекторальної, електоральної, постелекторальної, міжелекторальної.

Поглиблено:

– системну і структурно-функціональну характеристики громадського моніторингу, окреслено основні підсистеми (організаційну, науково-методичну, організаційно-технічну), що складають засади моніторингової діяльності, розширено уявлення про функції громадського моніторингу (інформування, діагностики, прагматизації, прогностики);

– погляди на громадянську активність як особистісну та соціальну діяльність, а також на особливий вид такої діяльності – громадську активність, що відрізняється спрямованістю на досягнення суспільно значущих або політичних цілей, і ключовою детермінантою формування якої є громадянськість особистості;

– аргументацію ідеї соціального контролю як такого, що передбачає цілеспрямований вплив суспільства на своїх членів або соціальні групи з метою забезпечення дотримання встановлених норм і цілісності соціальної системи, здатність суспільства одночасно поєднувати функції об'єкта та суб'єкта управління, бути об'єктом державного контролю і самоорганізовуватися;

– тезу про необхідність вирізнення двох видів соціального контролю – державного і громадського; метою останнього є реалізація контрольних функцій відносно держави та її інститутів, що можливо лише в умовах розвиненого громадянського суспільства і реальної демократії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в цілісному загальнотеоретичному та прикладному характері базових положень та висновків дисертації. Запропоновані авторська концепція громадського моніторингу виборчого процесу та евристична модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні є придатними для подальшого наукового аналізу, впровадження і практичної реалізації. У політичних дослідженнях громадський моніторинг виборчого процесу виступає як метод пізнання політичної дійсності, що відрізняється складною структурою і включає низку прикладних методів політичних досліджень, що можуть бути корисними для майбутніх політологічних напрацювань, а також наукових здобутків в інших галузях сучасних соціогуманітарних наук.

У законодавчих процесах вироблена евристична модель може слугувати орієнтиром для кодифікації, вдосконалення існуючих і розробки нових нормативно-правових актів, що стосуються громадського моніторингу виборчого процесу, діяльності інститутів громадянського суспільства, виборчого процесу, розвитку громадянського суспільства і становлення демократії в Україні.

Безпосередньо в моніторинговій діяльності громадських організацій висновки, зроблені за результатами здійснення моніторингу виборів, дозволяють сформулювати уявлення про важелі і напрямки впливу громадськості на процеси державотворення, вдосконалити моніторингову діяльність інститутів громадянського суспільства, розширити відповідні методи. Авторська концепція має цінність для подальших наукових розробок, державницьких програм, політичних проектів, громадських ініціатив, медійних сюжетів, присвячених проблемам моніторингової діяльності виборчого процесу та в цілому орієнтованих на ідеї розбудови демократії і громадянського суспільства в Україні.

Результати дисертації можуть бути застосовані в процесі викладання базових дисциплін і спецкурсів з політології, а також складати важливу частину підготовки молоді до свідомої громадської участі та політичного вибору.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету.

Результати наукового дослідження було оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових заходах, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції з питань патріотичного виховання молоді (Запоріжжя, 2007), П'ятій міжнародній науковій конференції «Одесские чтения по социальным наукам «Социокультурная и политическая интеграция: локальное, региональное и глобальное измерение» (Одеса, 2011); V міжнародній науково-практичній конференції з питань патріотичного виховання молоді «Соціальне програмування патріотичного виховання молоді» (Запоріжжя, 2011), Міжнародному освітньому форумі «Особистість у єдиному освітньому просторі» (Запоріжжя, 2012), XI міжнародному семінарі «Этничность и власть: управление рисками и безопасность в условиях этнополитических конфликтов и кризисных ситуаций» (Ялта, 2012), VI Міжнародній науково-практичній конференції з питань патріотичного виховання молоді (Запоріжжя, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції «Держава та суспільство: партнерські відносини в умовах глобальних викликів» (Київ, 2012), III міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України» (Запоріжжя, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Запорожье и Запорожская область на пути к ноосферной цивилизации» (Москва, Запоріжжя, 2012), III міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України» (Запоріжжя, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі» (Київ, 2013), Першій науково-практичній конференції «Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід» (Острог, 2013), Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в Україні» (Дніпропетровськ, 2013), круглому столі «Правова культура як фактор формування громадянського суспільства в Україні» (Запоріжжя, 2013), VII Міжнародній науково-практичній конференції з питань патріотичного виховання молоді (Запоріжжя, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Modern science: problems, prognoses and solutions» (Тбілісі, Грузія, 2014), Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування: модернізація політичної системи України» (Запоріжжя, 2014).

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 46 працях, серед яких: 1 одноосібна монографія (18,25 д. а.), 1 монографія у співавторстві (авторського тексту 5,35 д. а.),

27 статей у фахових виданнях, у т.ч. 4 статті у закордонних наукових виданнях та 1 стаття у співавторстві, 17 тез у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (440 найменувань), 9 додатків. Загальний обсяг дисертації – 445 сторінок, обсяг основного тексту дисертації складає 364 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, окреслено стан наукового розроблення проблеми, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методологічні засади, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, особистий внесок здобувача, подано відомості про апробацію результатів роботи, публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні та концептуальні засади дослідження громадського моніторингу виборчого процесу**» – обґрунтовано поняття громадського моніторингу, методологічні основи дослідження, концепцію громадського моніторингу виборчого процесу.

У **підрозділі 1.1** – «*Термінологічне обґрунтування змісту громадського моніторингу*» – здійснено аналіз підходів до розуміння моніторингу, визначено критерії, на основі яких громадський моніторинг розглядається як особливий вид моніторингової діяльності.

Зважаючи на складність дефініції «громадський моніторинг», відсутність однозначного його тлумачення з одночасним використанням у різних сферах науково-практичної діяльності і паралельним функціонуванням ситуативних визначень, у підрозділі представлено відомості про генезу поняття та наведено основні визначення моніторингу, застосовні в різних науках. Узагальнено основні підходи до визначення моніторингу та окреслено його загальні характеристики, що дало можливість говорити про моніторинг як цілісний самостійний науково-практичний феномен.

Моніторинг представлений як механізм систематичного спостереження за різного роду об'єктами (особами, явищами, відносинами, процесами, сферами життя тощо) з науковою та (або) практичною метою; як система збору інформації про стан об'єктів дослідження з використанням одних і тих самих базових індикаторів, що повторюються з певною періодичністю; як система оцінки станів і динаміки об'єктів аналізу, контроль за перебігом процесів з метою попередження, подолання або мінімізації небажаних наслідків їх розвитку, а також прогнозування відповідних перспектив на майбутнє.

Громадський моніторинг визначено як особливий вид діяльності, суб'єктом якої є інститути громадянського суспільства, а об'єктом – ті процеси (та їх учасники) і явища суспільно-політичної сфери, які є значущими для суб'єкта здійснення моніторингу. Метою громадського моніторингу є встановлення відповідності об'єкта моніторингу до очікувань громадськості, загальноприйнятих у суспільстві норм, цінностей і стандартів, чинного законодавства – з подальшим усуненням існуючих порушень.

У підрозділі 1.2 – «Методологія дослідження громадського моніторингу виборчого процесу» – систематизовано та обґрунтовано основні підходи, принципи, теорії та методи, застосовані в процесі дослідження громадського моніторингу виборчого процесу.

Представлена в роботі концепція громадського моніторингу виборчого процесу опирається на класичні й новітні теорії, авторами яких є вітчизняні й зарубіжні науковці. Зокрема, в роботі використано положення теорій Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіля, Ф. Шміттєра, в рамках яких стосовно громадянського суспільства основна увага приділяється функціонуванню недержавних добровільних об'єднань громадян.

Під час дослідження громадського моніторингу виборів застосовуються теорії органічної демократії та демократії участі (Дж. Дьюї, І. Льюїс, К. Пейтман, П. Бахрах, Н. Боббіо, К. Макферсон, Дж. Циммерман та ін.), що передбачають свідомий цілеспрямований розширений вплив громадськості на державу, участь громадян у її управлінні.

В основі сучасної концепції громадського моніторингу виборчого процесу закладені окремі положення теорій інформаційного суспільства (Д. Белл, З. Бжезинський, Е. Тоффлер), мережевого суспільства (Е. Кастельс), глобального громадянського суспільства (Х. Булл), системного підходу до розгляду сучасного суспільства (Г. Алмонд, К. Дойч, М. Леві, У. Мітчелл, Т. Парсонс), теорії «кінця соціального» (Ж. Бодрійєр), теорії масового суспільства (Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гасет, Г. Тард), а також соціальної держави (О. Гірке, Д. Пренс, Г.Ф. Шершеневич та ін.).

Розкриті та розвинуті ідеї вітчизняних науковців, зокрема погляди О. Бабкіної на громадянське суспільство, а також розуміння держави як соціумо- і державотворчої трикутничкової тріади І. Варзара.

Методика дослідження громадського моніторингу виборчого процесу представлена комплексом загальнонаукових і спеціальних методів. Розглядаються традиційні для дослідження визначеної проблематики методи (абстрагування, аналіз й синтез, індукція й дедукція, історичний метод, систематизація, порівняння) і відносно новітні (метод евристичного моделювання, опитування, екзит-пол, фокус-група, швидкий статистичний підрахунок голосів та кейс-стаді).

У підрозділі 1.3 – «Сутність концепції громадського моніторингу виборчого процесу» – представлено авторську концепцію громадського моніторингу виборчого процесу, її теоретичне трактування в контексті ключових ідей і понять сучасної політичної науки.

Громадський контроль окреслено як особливий вид соціального контролю. Під останнім у роботі розуміється обумовлена реалізацією основних принципів демократії здатність суспільства одночасно поєднувати функції об'єкта управління з боку держави (тобто бути об'єктом державного контролю) та суб'єкта управління (тобто здійснювати управлінський вплив, власне громадський контроль, стосовно держави та себе, самоорганізовуватися).

Громадський контроль визначено, поряд із державним контролем, видом соціального контролю, що може виникнути лише в умовах розвиненого громадянського суспільства та реальної демократії, суб'єктом якого виступають громадські організації та окремі громадяни, і метою якого є реалізація контрольних функцій у державі та її інститутах.

Сформульовано концепцію громадського моніторингу виборчого процесу як складної соціально-політичної форми практичного втілення соціального контролю, метою якої є реалізація суспільно значущих завдань, суб'єктом – інститути громадянського суспільства або окремі громадяни, а об'єктом – виборчий процес в цілому. Успішність реалізації цієї концепції залежить конкретно – від ступеня організованості суб'єкта її здійснення, та загалом – від ступеня розвиненості демократії й громадянського суспільства, одночасного забезпечення їх розвитку й зміцнення.

У другому розділі – «Суб'єкт-об'єктні та інші характеристики громадського моніторингу виборчого процесу» – деталізовано теоретичну концепцію громадського моніторингу завдяки характеристиці громадських організацій, що займаються відповідною діяльністю; визначено особливості виборчого процесу як об'єкта моніторингової діяльності з боку громадськості та інші особливості громадського моніторингу виборчого процесу.

Підрозділ 2.1 – «Виборчий процес як специфічний об'єкт громадського моніторингу» – стосується об'єктної характеристики громадського моніторингу виборчого процесу.

Вихідним для розгляду виборів як об'єкта громадського моніторингу стало положення сучасної політичної науки, що вибори – це обов'язкова складова демократичної політичної системи, а громадський моніторинг виборчого процесу є важливим аспектом забезпечення демократичності, прозорості й відкритості виборів, що набуває особливих функцій в умовах перехідних демократій.

До додаткових функцій громадського моніторингу виборчого процесу в контексті його об'єктної характеристики віднесено: затвердження й

закріплення в суспільній свідомості основоположних понять і норм громадянської відповідальності, забезпечення впевненості виборців у справедливості виборів, створення атмосфери гласності, попередження фальсифікацій, удосконалення виборчого законодавства, формування виборчої культури, зміцнення зв'язків між громадськими організаціями й владними структурами, тощо.

На основі аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів, що регулюють вибори в Україні, у підрозділі обґрунтовано необхідність у рамках політичної науки утвердження погляду на вибори як процес, що може охоплювати проміжок часу між попередніми та наступними виборами й розподіляється на декілька фаз – преелекторальну, електоральну, постелекторальну і міжелекторальну, які, у свою чергу, поділяються на окремі етапи, передбачені логікою виборчого процесу і (як правило) затверджені відповідними нормативно-правовими актами.

Ураховуючи основні завдання й функції, а також організаційні характеристики громадського моніторингу виборів, зроблено висновок, що моніторинг має ширші часові рамки, ніж безпосередньо об'єкт його здійснення (вибори). У рамках політичної теорії і практики громадський моніторинг виборчого процесу як теоретичний концепт і метод пізнання політичної дійсності доцільно розглядати як багатофазовий процес, що здійснюється не тільки в процесі електоральної фази, але й окреслених вище інших фаз виборчого процесу.

Підрозділ 2.2 – «Роль громадянської активності у здійсненні нагляду за виборчим процесом» – присвячений обґрунтуванню концепту громадянської активності та пов'язаних із ним явищ (громадської активності, громадянства, громадянської участі та ін.) у контексті здійснення громадського моніторингу виборчого процесу.

Узагальнення наявних у політичній науці поглядів на громадську й громадянську активність дозволило зробити висновок, що громадянська активність є особливим видом громадської активності, який відрізняється спрямованістю на досягнення суспільно значущих і/або політичних цілей.

Обґрунтовано, що громадянська активність може бути розглянута щонайменше в двох аспектах: особистісному (громадянська активність кожної окремої особистості є базою громадянської активності соціальної групи).

Аналіз особливостей громадянської активності дозволив зробити висновок про існування тісного зв'язку концепту громадянської активності з поняттями «громадянин», «громадянство», «громадянськість».

За своїм правовим статусом громадяни конкретної держави відрізняються від іноземних громадян і осіб без громадянства, тому що тільки їм належать політичні права та свободи. Таким чином, «громадянство» – це політико-

правова належність особи до конкретної держави, через яку на неї поширюються закони цієї держави, виникають її громадянські, політичні та інші права і свободи, можливість її участі в керівництві справами відповідного суспільства чи держави та обов'язки перед ними.

Поняття «громадянськість» визначено як складне, системне, внутрішньоособистісне утворення й ключова детермінанта формування громадянської активності. Воно співвідноситься із розвиненою політичною свідомістю, патріотизмом, любов'ю до Батьківщини, відповідальністю за підтримку життєздатності й вдосконалення існуючих соціальних і політичних інститутів, політичної системи в цілому, а також із сприйняттям громадянином себе як активного і повноправного суб'єкта політичного процесу, що характеризується сукупністю особистих прав і обов'язків перед суспільством.

Громадянську активність визначено найважливішою складовою громадянської участі – раціональної, усвідомленої, довготривалої участі людей у суспільному житті, діяльності громадських організацій і об'єднань, їх залученості до вирішення важливих суспільних проблем. Однією з форм практичного втілення такої активності визначено громадський моніторинг виборів.

У підрозділі 2.3 – «Громадські організації як суб'єкти моніторингу виборчого процесу» – запропоновано розширений погляд на місце і роль громадських організацій в політичній системі сучасного суспільства в аспекті здійснення моніторингової діяльності.

У роботі політична система розглядається як сукупність державних, партійних і громадських органів та організацій, які беруть участь у політичному житті суспільства. Визначено, що показниками якості політичної системи, її демократичності, розвиненості громадянського суспільства є форми політичної участі, якими опосередковується вплив суспільства на політичну систему, збереження функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян, тобто громадських організацій.

Зважаючи на те, що аналіз громадських організацій у більшості випадків природним чином пов'язаний з концепцією громадянського суспільства, інститутом якого вони беззаперечно визнаються, у підрозділі розглянуті ключові теорії громадянського суспільства. Зроблено узагальнення про те, що громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними взаєминами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою.

Відзначено, що в демократичній політичній системі громадяни беруть участь у виборах, здійснюючи своє пряме волевиявлення, а уряд усвідомлює

необхідність проведення чесних і прозорих виборів як підтвердження легітимності своєї влади. Громадські організації, як добровільні, легальні, організаційно оформлені об'єднання громадян, представляють інтереси певних верств населення, діють за статутом на основі принципів самоврядування й законності. Громадські організації забезпечують неухильну реалізацію прав громадян, попереджують будь-які спроби негативного впливу на вибори з боку держави та одночасно гарантують чесність і прозорість виборчого процесу.

Підрозділ 2.4 – «Процедурна і структурно-функціональна характеристики громадського моніторингу виборчого процесу» – спрямований на поглиблення розуміння громадського моніторингу виборчого процесу як методу пізнання політичної дійсності й специфіки організації моніторингової діяльності через характеристику структури здійснення громадського моніторингу виборчого процесу, узагальнення основних принципів моніторингової діяльності, визначення її функцій, тощо.

Відзначено, що організація моніторингу, у тому числі й громадського, починається з вироблення його концепції. Програма моніторингу разом з постановкою завдань і викладом основних положень концепції розкриває систему організації й технологію збору інформації, обґрунтовує вибір об'єктів спостереження й методик його проведення (як оброблятиметься ця інформація і в якому вигляді буде презентована користувачам). Вказано, що до основних принципів, на яких базується процес громадського моніторингу виборів, належать неупередженість та об'єктивність, громадянська активність, соціальне партнерство, інформаційна відкритість, відповідальність, ефективність, гнучкість, політична незалежність та ін.

Структурний аналіз громадського моніторингу виборів дозволив визначити проблемні аспекти його здійснення в Україні. Передусім ідеться про фактичну відсутність сьогодні замовника і споживача громадського моніторингу всередині нашої країни. Відповідна ситуація орієнтує вітчизняні громадські організації на міжнародні об'єднання громадян та фонди, інтереси яких не завжди збігаються з національними українськими інтересами. Інший проблемний вимір полягає в забезпеченні високого фахового рівня моніторингової діяльності, що ставить під сумнів можливість виключно волонтерського характеру його реалізації, а також актуалізує питання професійного навчання тих активістів громадських організацій, які хочуть брати участь у проведенні різних видів громадського моніторингу. Окрему проблему складає також відсутність доброї волі керівників владних структур для реалізації деяких форм громадського моніторингу, наприклад, інтерв'ю з працівниками органів державної влади або посадовими особами місцевого самоврядування. У разі «закритості» відповідних керівників, в арсеналі громадського моніторингу залишаються тільки зовнішні прояви діяльності

влади, що дозволяє зробити загальний діагноз проблеми, але ускладнює розуміння деяких важливих аспектів роботи владних структур.

Стверджується, що громадський моніторинг виконує подвійну функцію. З одного боку, він виступає формою реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні суспільно-політичними процесами, а з іншого – інструментом зворотного зв'язку між активними громадянами та державою, способом удосконалення діяльності органів влади, місцевого самоврядування, тощо. До безпосередніх функцій громадського моніторингу виборів належить інформаційна. В цілому громадський моніторинг можна розглядати як багатофункціональний інструмент, який інтегрує також функції діагностики, прагматизації, прогностики.

Третій розділ – «Технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу на прикладі діяльності ВГО ГМ «ОПОРА» в Україні» – спрямований на поглиблення уявлення про технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу як методу прикладної політології завдяки узагальненню практичного досвіду його здійснення під час усіх видів загальнонаціональних виборів в Україні у 2010 – 2012 рр. Громадянською мережею «ОПОРА».

Підрозділ 3.1 – «Громадський моніторинг виборів Президента України 2010 року» – розширює уявлення про можливості практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу як особливого методу прикладних політичних досліджень. У ньому узагальнено досвід моніторингової діяльності, суб'єктом якої виступила Громадянська мережа «ОПОРА», а об'єктом – вибори Президента України у 2010 р.

Підрозділ побудовано за логікою організації громадського моніторингу виборів та, відповідно, виборчого процесу, що включала такі фази:

- міжелекторальна – діяльність до офіційного початку виборчого процесу та спостереження за діяльністю політичних сил, що прийшли до влади у результаті виборів, після завершення виборчого процесу;
- преелекторальна – громадський моніторинг виборчого процесу з моменту офіційного початку виборчого процесу і до дня голосування;
- електоральна фаза – спостереження безпосередньо у день виборів;
- постелекторальна фаза – громадський моніторинг виборчого процесу з дня голосування й до завершення виборчого процесу.

Спостерігачі, які здійснювали моніторинг виборів, складають дві великі групи – довготермінові (розпочали свою діяльність до початку виборчого процесу, діяли впродовж преелекторальної і постелекторальної фаз, безпосередньо у день виборів) і короткотермінові спостерігачі (здійснювали свою діяльність безпосередньо у день виборів).

У процесі кампанії довготермінового спостереження було реалізовано такі завдання:

- первинний збір інформації про стан підготовки й проведення виборів;
- спостереження за роботою органів адміністрування виборів;
- збір фактів про випадки грубого порушення виборчого законодавства кандидатами на пост Президента та їх штабами;
- узагальнення та систематизація усієї зібраної інформації;
- підготовка рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення виборчих процедур;
- оприлюднення періодичних звітів з метою донесення результатів до громадськості;
- аналіз урахування суб'єктами виборчого процесу висловлених пропозицій та рівня резонансу в суспільстві та ЗМІ;
- інші завдання.

Система короткотермінового спостереження передбачала спостереження безпосередньо за процесом голосування з метою фіксації порушень законодавства, а також реалізацію системи моніторингу результатів виборів – швидкого статистичного підрахунку голосів.

Протягом міжелекторальної фази моніторингова діяльність Громадянської мережі «ОПОРА» мала несистемний характер.

Підрозділ 3.2 – «Громадський моніторинг місцевих виборів в Україні 2010 року» – розкриває можливості практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу як особливого методу прикладних політичних досліджень завдяки узагальненню й аналізу досвіду моніторингової діяльності Громадянської мережі «ОПОРА» на місцевих виборах в Україні. Основними завданнями такого громадського спостереження були профілактика порушень під час виборчого процесу та об'єктивна оцінка результатів виборів і виборчого процесу в цілому.

Структурна організація суб'єкта моніторингової діяльності являла собою мережу з центром, який забезпечував загальне керівництво проекту, регіональними координаторами, що здійснювали загальне керівництво роботою обласних координаторів, які відповідали за роботу довготермінових та короткотермінових спостерігачів у кожній області, якість, рекрутинг та навчання відповідних людей, первинне опрацювання звітів від короткотермінових спостерігачів.

Відмінністю роботи Громадянської мережі «ОПОРА» на місцевих виборах 2010 р. стало значне звуження діяльності довготермінових спостерігачів, що було зумовлене обмеженими рамками виборчого процесу. Кампанія довготермінового спостереження розпочалася з початком виборчого процесу й завершилася із його закінченням.

«Традиційними» формами моніторингової діяльності для Громадянської мережі «ОПОРА» стали спостереження та технологія швидкого статистичного підрахунку голосів. Основною формою реагування громадської організації – збір, аналіз та оприлюднення інформації про порушення.

На відміну від громадського моніторингу під час попередніх виборів, моніторингова діяльність протягом міжелекторальної фази мала більш системний і результативний характер і включала: підготовку інформаційного дайджесту, аналіз законодавства про місцеві вибори, аналітичну оцінку конкретних етапів виборчого процесу, спостереження за діями влади щодо вдосконалення виборчого законодавства та вироблення власних пропозицій стосовно цього питання.

Підрозділ 3.3 – «Громадський моніторинг виборів до Верховної Ради України 2012 року» – є заключною частиною розгляду особливостей практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу на прикладі діяльності Громадянської мережі «ОПОРА».

Особливу увагу в підрозділі приділено новим технологіям громадського моніторингу – інтерактивним картам, інфографіці, а також новітнім методам отримання інформації – зокрема, case-study. Відзначено, що довготермінове спостереження протягом преелекторальної фази стосувалося традиційних для громадського моніторингу питань: порушення виборчого законодавства та відповідні конфлікти; тенденції та особливості парламентської виборчої кампанії; забезпечення належних умов для проведення виборів.

У день голосування мережа суб'єкта моніторингу була розширена за рахунок короткотермінових спостерігачів і створила складну систему з центром у м. Києві: регіональні координатори здійснювали консультативний та організаційний супровід роботи обласних координаторів, спостерігачів; обласні координатори забезпечували координацію та організацію діяльності спостерігачів, а також проводили інформаційно-аналітичну роботу; довготермінові спостерігачі контролювали початок роботи й постійно контактували з короткотерміновими спостерігачами, здійснювали моніторингову діяльність та смс-звітування за її результатами; обласні прес-секретарі збирали інформацію та готували інформаційні повідомлення про перебіг виборів; короткотермінові спостерігачі наглядали за перебігом виборчого процесу безпосередньо на дільницях та звітували про це смс-повідомленнями.

Аналіз моніторингової діяльності Громадянської мережі «ОПОРА» протягом міжелекторальної фази показав, що вона, у порівнянні з моніторингом під час попередніх виборів, була значно розширена й включала:

- спостереження за діяльністю Верховної Ради України;
- відслідковування діяльності народних депутатів України;

- роботу з удосконалення виборчого законодавства;
- здійснення моніторингової діяльності за виборами на територіях, де відбувалися позачергові вибори народних депутатів України.

У четвертому розділі – **«Евристична модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні як поєднання політичної теорії і практики»** – на основі узагальнення теоретичних здобутків, авторської концепції громадського моніторингу виборчого процесу та досвіду практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, наведено й проаналізовано результати застосування окремих методів прикладних політичних досліджень у рамках моніторингової діяльності, обґрунтовано евристичну модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, подано рекомендації щодо передумов успішної реалізації цієї моделі в контексті демократизації й розвитку громадянського суспільства.

У підрозділі 4.1 – *«Прикладні політичні дослідження в структурі громадського моніторингу виборчого процесу»* – проаналізовано емпіричний досвід реалізації методів прикладних політичних досліджень у 2010–2012 рр.

Вихідним для роботи в напрямку розширення інструментарію прикладної політології за рахунок методу громадського моніторингу та інших методів, що входять до структури моніторингової діяльності, стало положення В. Горбатенка, що прикладна політологія, маючи чітко окреслений предмет своїх досліджень, активно послуговується у пізнанні політичної реальності методами інших наук. Як показав досвід проведення громадського моніторингу виборчого процесу в Україні в 2010–2012 рр., до методів прикладних політичних досліджень, що включені до структури моніторингової діяльності з боку громадськості, належать: опитування, екзит-пол, фокус-групи, швидкий статистичний підрахунок голосів та кейс-стаді.

Узагальнено досвід підготовки та проведення соціологічних опитувань у рамках політичних досліджень, а саме:

- проекту ГО «Інститут української служби моніторингу», в рамках якого протягом 2012–2013 рр. було проведено 14 соціологічних опитувань в м. Запоріжжя, якими охоплено понад 27 000 респондентів;
- опитувань, проведених у межах розробок міжвузівського дослідного центру «Політика і освіта» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Запорізької обласної ради у 2011–2013 рр.;
- опитувань, у тому числі експертних, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2012–2013 рр.;
- експертного опитування «Демократичні вибори – чинник розвитку громадянського суспільства» у м. Запоріжжя протягом липня-листопада 2013 р.

Окремо проаналізовано досвід проведення екзит-полів на прикладі 10-го і 11-го Національного екзит-полів, які Фонд «Демократичні ініціативи» проводив

у 1-му та 2-му турах президентських виборів 2010 р. Здійснено аналіз застосування методу швидкого статистичного підрахунку голосів на президентських виборах 2010 р.

У підрозділі також представлено результати аналізу застосування таких методів, що використовувались у процесі громадського моніторингу:

– методу фокус-груп на прикладі дослідження, що проводилося Громадянською мережею «ОПОРА» в 2011 р. у складі Громадського консорціуму виборчих ініціатив;

– методу кейс-стаді на прикладі застосування в процесі здійснення громадського моніторингу виборів народних депутатів України у 2012 р.

Аналіз досвіду застосування вказаних методів прикладних політичних досліджень підтвердив необхідність їх включення до структури громадського моніторингу виборчого процесу.

У підрозділі 4.2 – *«Особливості побудови евристичної моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні»* – представлено авторську модель громадського моніторингу виборчого процесу в Україні як втілення концепції громадського моніторингу виборчого процесу у поєднанні з результатами практичного досвіду реалізації технологій і методів моніторингової діяльності в Україні.

«Зовнішнє коло» моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні відобразило взаємозалежність ступеня розвитку демократії і громадянського суспільства, взаємовідповідальності держави і громадян та наявності дієвого громадського контролю (практичним втіленням якого виступає громадський моніторинг) як виду соціального контролю, поряд із державним. Наступне «коло» моделі пов'язане із суб'єкт-об'єктною характеристикою громадського моніторингу виборів в Україні. Суб'єктом громадського моніторингу виступають окремі громадяни або громадські організації. Об'єктом визначено як виборчий процес в цілому, так і його учасників. Предметом – події, що відбуваються під час виборчого процесу, діяльність суб'єктів виборчого процесу, дії органів влади та місцевого самоврядування, що стосуються виборів, тощо.

У моделі знайшла відображення також процесуальна, структурно-функціональна й технологічна характеристики громадського моніторингу виборчого процесу. Визначено, що відповідно до принципів громадського моніторингу, він має здійснюватися у постійній взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, зважаючи на спільність для громадян і держави мети проведення демократичних виборів. Така взаємодія передбачає постійну відкритість, діалог і готовність до співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування, оперативне реагування відповідних органів державної влади на виявлені спостерігачами порушення та їх усунення,

урахування пропозицій громадськості щодо вдосконалення виборчого законодавства й забезпечення їх реалізації.

У підрозділі 4.3 – «Реалізація моделі громадського моніторингу виборчого процесу в умовах розвитку демократії і громадянського суспільства в Україні» – на основі виробленої евристичної моделі громадського моніторингу виборчого процесу в Україні, з урахуванням практичного досвіду моніторингової діяльності та в контексті актуалізації ідей демократії й громадянського суспільства запропоновано заходи з оптимізації громадського моніторингу виборчого процесу, запровадження яких є вагомим умовою успішної реалізації вказаної моделі в Україні.

Першочерговим завданням у подальшому розвитку громадянського суспільства в Україні визначено вдосконалення та кодифікацію нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства, приведення її у відповідність до європейських стандартів. Вказано, що створений кодекс має охоплювати всі ланки громадянського суспільства, починаючи зі свідомого, активного громадянина.

Вдосконалення законодавчого поля визначено як запоруку успішного здійснення громадського моніторингу виборів в Україні. Обґрунтовано необхідність кодифікації нормативно-правової бази, що стосується проведення виборів в Україні, а також внесення змін до низки нормативно-правових актів, з урахуванням результатів моніторингової діяльності під час виборів 2010 та 2012 рр. До новоствореного у відповідності з міжнародними демократичними стандартами виборчого кодексу варто включити положення, які стосуються процедури здійснення громадського моніторингу виборчого процесу.

За результатами досвіду моніторингової діяльності мають бути внесені зміни до існуючих нормативно-правових актів та прийняті нові, які стосуються суб'єктів виборів, з урахуванням існуючих прогалин та порушень, зафіксованих під час проведення моніторингу виборчого процесу у 2010–2012 рр., а також відповідно новоствореного виборчого кодексу. На нормативно-правовому та практичному рівнях повинні вирішуватись питання фінансування громадських об'єднань та інших неприбуткових організацій, зокрема, за рахунок запровадження механізму відсоткової філантропії. Методи моніторингової діяльності, включені до прикладної політології, необхідно закріпити на національному рівні у вигляді затвердженої процедури здійснення громадського моніторингу виборів в Україні.

Підкреслюється, що розроблені рекомендації варто застосовувати у комплексі, що забезпечить оптимізацію моніторингу виборчого процесу на всіх рівнях; вдосконалення моніторингової діяльності та роботи громадських організацій в цілому; налагодження постійної взаємодії між державою і громадськістю як рівноправними партнерами.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненої в рамках дисертаційного дослідження спроби обґрунтувати громадський моніторинг виборчого процесу як цілісну наукову концепцію і метод пізнання політичної дійсності сформульовано нижчезазначені висновки.

1. Понятійно-категоріальні, концептуальні й методологічні основи сучасної політичної науки дозволяють визначити моніторинг як механізм систематичного спостереження за різного роду об'єктами, з науковою та/або практичною метою; систему збору інформації про стан цих об'єктів з використанням базових індикаторів, що повторюються з певною періодичністю; систему оцінки станів і тенденцій розвитку спостережуваних об'єктів, контролю за ходом спостережуваних процесів з метою попередження, подолання або мінімізації небажаних проявів і наслідків їх розвитку, а також прогнозування майбутніх станів об'єктів спостереження. Громадський моніторинг охарактеризовано як явище соціально-політичне, що є особливим видом діяльності, суб'єктом якої є інститути громадянського суспільства, а об'єктом – ті процеси, їх учасники і явища суспільно-політичної сфери, які є значимі для суб'єкта здійснення моніторингу. Для громадського моніторингу виборів у якості об'єкта виступає виборчий процес.

2. Особливості сутності і природи громадського моніторингу виборчого процесу обумовили необхідність обґрунтування у дисертації теоретико-методологічних засад, зокрема підходів, принципів і методик дослідження моніторингової діяльності. Стверджується доцільність застосування у відповідному аналізі інтегрованого комплексу наукових підходів.

Дослідження громадського моніторингу виборчого процесу здійснювалося з використанням положень класичних теорій і концепцій політичної науки, зокрема, теорії громадянського суспільства, органічної демократії і демократії участі. Зважаючи на особливості здійснення моніторингової діяльності в умовах сучасного суспільства, в основу роботи було покладено також окремі положення теорій інформаційного суспільства, мережевого суспільства, глобального громадянського суспільства, масового суспільства і соціальної держави.

Підкреслюється значення положень, сформульованих вітчизняними науковцями, про труднощі і перспективи демократичного розвитку політичної системи України, політичну модернізацію, громадянський, людський і комунікативний виміри політики, зокрема у працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Бебика, І. Варзаря, К. Ващенка, В. Горбатенка, А. Колодій, О. Корнієвського, А. Кудряченка, Л. Лойко, О. Майбороди, М. Михальченка,

С. Рябова, що заклали підвалини сучасних уявлень про сутність та завдання моніторингової діяльності політично свідомої та активної громадськості.

Методика дослідження громадського моніторингу сформована з урахуванням сучасних поглядів на прикладну політологію та відповідні політичні дослідження. Її склали загальнонаукові і спеціальні методи, зокрема абстрагування, аналізу й синтезу, індукції і дедукції, систематизації, порівняння, моделювання, історичний метод. Особливу увагу приділено прикладним методам, що використовуються в процесі моніторингової діяльності – опитування, екзит-пол, фокус-група, швидкий статистичний підрахунок голосів, кейс-стаді.

3. Завдання зі створення і обґрунтування цілісної наукової концепції громадського моніторингу виборчого процесу зумовили необхідність систематизації поглядів на ключові для його розуміння поняття – соціальний контроль, громадський контроль, власне громадський моніторинг ті ін.

Обґрунтовано тезу щодо соціального контролю як такого, що передбачає цілеспрямований вплив суспільства на своїх членів або соціальні групи з метою забезпечення дотримання встановлених норм і цілісності соціальної системи. Виділено два види соціального контролю – громадський і державний. З'ясовано, що громадський контроль є таким видом соціального контролю, що може виникнути лише в умовах громадянського суспільства та реальної демократії, а його метою є реалізація контрольних функцій по відношенню до держави та її інститутів. Громадський моніторинг при цьому виступає як складна (комплексна) соціально-політична форма практичного втілення соціального контролю, метою якої є реалізація суспільно значущих цілей, суб'єктом – інститути громадянського суспільства або окремі громадяни. Успішність реалізації громадського моніторингу залежить від ступеня організованості суб'єкта її здійснення, а також в цілому від ступеня розвиненості демократії і громадянського суспільства, що одночасно забезпечує подальший їх розвиток і зміцнення.

Вищезазначене дозволило сформулювати концепцію громадського моніторингу виборчого процесу, в якій знайшли відображення декілька аспектів: ціннісний (система громадського моніторингу є невід'ємною складовою демократичної держави, а ступінь розвитку цієї системи свідчить про ступінь активності громадськості і розвиненості громадянського суспільства); структурний (суб'єкт-об'єктна характеристика громадського моніторингу виборів відображає його особливості); технологічний (громадський моніторинг включає різні форми діяльності, залежно від визначених завдань – спостереження, оцінка, аналіз, тощо); функціональний (громадський моніторинг можна розглядати як багатофункціональний інструмент).

4. Специфіка громадського моніторингу виборчого процесу як явища одночасно соціального і політичного, суб'єктом якого виступають, як правило, громадські організації, зумовила необхідність розгляду місця, ролі і функцій останніх у політичній системі сучасного суспільства. Узагальнення наукових підходів щодо визначення поняття «політична система», структури політичної системи, характеристик і типів політичних систем, держави і громадянського суспільства привели до висновку про необхідність розгляду громадської організації як суб'єкта соціального моніторингу в якості інституту громадянського суспільства, що здатний, за допомогою різних форм і методів, здійснювати вплив на політику, виконувати політичні функції із захисту інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп. Серед ключових елементів громадянського суспільства та обов'язкових передумов його існування, насамперед названо: взаємні добровільні відносини між громадянином і державою; активна участь громадян у діяльності інститутів громадянського суспільства; розвиненість громадянської ідентичності, вільної публічної участі, громадської думки, громадянської освіти, наявність у громадян прав і свобод, у т.ч. політичних прав.

Серед інститутів громадянського суспільства підкреслюється значення громадських організацій як добровільних, легальних, організаційно оформлених об'єднань громадян, що представляють інтереси певних верств населення, діють за статутом на основі принципів самоврядування і законності. У контексті сучасних демократичних прагнень та ціннісних орієнтирів громадяни беруть участь у виборах, здійснюючи своє пряме волевиявлення, а уряд усвідомлює необхідність проведення чесних і прозорих виборів як підтвердження легітимності своєї влади. Громадські організації у цьому зв'язку відіграють потрібну роль, забезпечуючи неухильну реалізацію прав перших, попереджуючи будь-які спроби впливу на процес з боку других, та одночасно гарантуючи чесність і прозорість виборчого процесу.

5. У контексті розгляду чинників здійснення громадського моніторингу взагалі і громадського моніторингу виборчого процесу зокрема здійснено структурну характеристику громадянської активності, пояснено співвідношення цього поняття з категоріями «громадянин», «громадянство» та «громадянськість». З'ясовано, що громадянськість (як складне системне внутрішньоособистісне утворення, детермінанта формування громадянської активності) співвідноситься із розвинутою політичною свідомістю, відчуттям патріотизму, любов'ю до Батьківщини, відповідальністю за підтримку життєздатності і вдосконалення існуючих соціальних і політичних інститутів, функціонування політичної системи в цілому, а також зі сприйняттям громадянином себе як активного суб'єкта політичного процесу, що характеризується сукупністю особистих прав і обов'язків перед суспільством.

За результатами аналізу наукової літератури, громадянську активність визначено як структурно-змістовну якість особистості, яка формується і розвивається на основі власних орієнтацій, враховуючи цінності суспільства і правові норми, спрямовує діяльність, поведінку, спілкування людини на створення світу громадянських відносин, а також відображає характер інституціональної взаємодії з владою. Узагальнення підходів до співвідношення громадської і громадянської активності дозволило зробити висновок про те, що остання виступає особливим видом першої та відрізняється спрямованістю на досягнення суспільно значущих або політичних цілей.

Громадянська активність розглянута також в інших аспектах: особистісному – як дії кожної окремої людини, та в соціальному – як суспільно-історична практика, діяльність, що охоплює суспільство. З огляду на предмет дослідження, обґрунтовано, що громадянська активність в рамках громадського моніторингу реалізується на особистісному та соціальному рівнях, та, відповідно, в процесі моніторингової діяльності, здійснюється як окремою людиною, так і через участь громадян у громадських організаціях. Громадянська активність у проведенні моніторингу, відповідно до його методів, проявляється на декількох рівнях: громадяни можуть бути спостерігачами, учасниками проведення моніторингу, джерелами інформації, респондентами та ін. Залежно від об'єкту моніторингової діяльності, громадянська активність може набувати соціального, суто політичного, соціально-політичного або іншого спрямування.

6. Зважаючи на те, що моніторинг застосовується у різних сферах життєдіяльності людини, а специфіка громадського моніторингу виборів обумовлена його суб'єкт-об'єктами, функціональними, технологічними та іншими характеристиками, логічною складовою дисертаційного дослідження став процедурний і структурно-функціональний аналіз предмету вивчення.

До основних принципів, на яких базується процес громадського моніторингу взагалі і, зокрема, громадського моніторингу виборів, віднесено: неупередженість та об'єктивність, громадянську активність, соціальне партнерство, невтручання в процес моніторингу, інформаційну відкритість, відповідальність, визнання об'єктами моніторингу результатів громадського моніторингу, ефективність, гнучкість та політичну незалежність.

Структурна характеристика моніторингу дозволила визначити основні підсистеми, що складають основи моніторингової діяльності: організаційну, науково-методичну, організаційно-технічну. За результатами структурного аналізу громадського моніторингу визначені також актуальні проблеми його здійснення в Україні. Відзначено відсутність замовника і споживача громадського моніторингу всередині нашої країни, що призводить до перерваних зв'язків системи моніторингової діяльності. Натомість професійне,

всеохоплююче, тривале, систематичне, якісне здійснення моніторингової діяльності повинне забезпечуватися, як правило, громадською організацією, і безпосередньо громадськими спостерігачами.

Доведено, що ключовою функцією моніторингової діяльності є традиційна для неї інформаційна робота, що має як теоретичне, так і практичне значення, і спрямована на отримання відомостей, пов'язаних із конкретною проблемою, донесення, оприлюднення і поширення інформації для різних типів аудиторії. Крім інформаційної, виділено також функції діагностики, прагматизації, прогностики.

7. Утверджується думка про те, що вибори є наріжним каменем створення сучасної демократичної політичної системи, якщо вони є прозорими, об'єктивними, відповідають чинному законодавству та іншим умовам, дотримання яких власне і є предметом громадського моніторингу виборів.

Грунтовний аналіз наукової літератури та виборчого законодавства України дозволив обґрунтувати тезу щодо необхідності застосування процесуального підходу при розгляді виборів і виділити декілька фаз виборчого процесу, зокрема, преелекторальну, електоральну та постелекторальну. Розглянуто виборчі процедури, що відбуваються в рамках цих фаз, зумовлені логікою виборчого процесу та закріплені на законодавчому рівні. Обґрунтовано тезу про те, що, крім вказаних трьох фаз, варто виділяти також міжелекторальну фазу, яка охоплює період між попередніми та наступними виборами. Громадський моніторинг виборів, який прагне до об'єктивності, ефективності та всеохоплення, має здійснюватися протягом усіх фаз виборчого процесу, включаючи міжелекторальну. Цю тезу пояснено також тим, що моніторинг має ширші часові рамки, адже його здійсненню передують підготовчі заходи.

Враховуючи те, що законодавчими актами України виборчий процес визначається як здійснення суб'єктами, визначеними відповідним нормативно-правовим актом, виборчих процедур, узагальнено огляд суб'єктів виборчого процесу. Конкретизовано предмет громадського моніторингу виборів в нашій країні – затверджені Конституцією України вільні вибори, що відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

8. Уявлення про технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу як методу прикладної політології поглиблено завдяки узагальненню, систематизації й аналізу досвіду моніторингової діяльності, що відбувалася під час всіх видів загальнонаціональних виборів в Україні на всіх етапах виборчого процесу і у міжелекторальний період, суб'єктом якої виступила Громадянська мережа «ОПОРА», а об'єктом – президентські та місцеві вибори 2010 р. і парламентські вибори 2012 р.

З'ясовано, що основними суб'єктами моніторингової діяльності виступили дві групи національних спостерігачів, які здійснювали моніторинг виборчого процесу: довготермінові (розпочали свою діяльність до початку виборчого процесу, діяли впродовж преелекторальної і постелекторальної фаз, безпосередньо в день виборів у всіх областях України) і короткотермінові (здійснювали свою діяльність безпосередньо в день виборів – під час електоральної фази / електоральних фаз). Крім того, до суб'єктів моніторингової діяльності віднесено інших учасників мережі. Об'єктом громадського моніторингу став як виборчий процес в цілому, так і його учасники, а предметом – події, що відбувалися під час виборчого процесу, діяльність суб'єктів виборчого процесу та інших суб'єктів, що безпосередньо стосувалася виборів, у контексті її (не-)відповідності стандартам демократичних виборів.

Визначено, що в процесі здійснення громадського моніторингу виборів у вказані періоди було застосовано низку технологій, спрямованих на забезпечення реалізації всіх функцій моніторингу. З'ясовано особливості практичного застосування технологій громадського моніторингу виборчого процесу на різних етапах виборів у різні періоди. Логічним став висновок про ускладнення й урізноманітнення моніторингової діяльності в хронології її здійснення, починаючи з 2010 р.

Аналіз результатів громадського моніторингу виборів на згаданому прикладі дозволив підтвердити положення про вагомість моніторингової діяльності у визнанні чи запереченні легальності й легітимності виборів, її значення у контексті реалізації ідей демократії і розвитку громадянського суспільства.

9. Врахування здобутків наявної наукової літератури, а також узагальнення практичного досвіду моніторингової діяльності дозволили визначити місце і роль прикладних політичних досліджень у структурі громадського моніторингу виборчого процесу. Обґрунтовано, що ефективність громадського моніторингу безпосередньо пов'язана з використанням таких методів. Проведення швидкого статистичного підрахунку голосів, масових й експертних опитувань, екзит-полів, роботи у фокус-групах та інших подібних методик в рамках моніторингової діяльності забезпечує реалізацію низки цілей: виявлення стану суспільної або експертної думки з того або іншого питання, що цікавить суб'єктів моніторингу; прогнозування перебігу виборчого процесу та його результатів; винайдення оптимальних шляхів для розв'язання актуальних проблем; виявлення тенденцій соціальних і політичних змін; верифікація результатів голосування; профілактика фальсифікацій, тощо.

Визначені методи прикладних політичних досліджень доцільно розглядати, поряд із методом спостереження, як частину структури

громадського моніторингу виборчого процесу, що, у свою чергу, органічно включено до теоретико-методологічної основ пізнання політичної дійсності.

10. Розглянуті теоретико-прикладні аспекти моніторингової діяльності знайшли своє відображення у побудованій евристичній моделі громадського моніторингу виборчого процесу, що передбачає закономірну включеність громадського моніторингу виборчого процесу у загальну систему соціального контролю у взаємовідносинах держави і громадян та їх об'єднань в умовах розвинених демократії і громадянського суспільства. Центральним елементом розробленої моделі стали вибори як ключовий елемент демократії, реальне втілення принципу народовладдя, та, одночасно, об'єкт моніторингової діяльності, що, природно зумовлює постійний і багатоетапний характер моніторингової діяльності.

Модель також відображає замкненість громадського моніторингу виборів всередині держави, що досягається за рахунок запровадження механізму відсоткової філантропії, який передбачає в узагальненому вигляді фінансування громадських організацій власне найбільш зацікавленою в результатах громадського моніторингу стороною – самими громадянами – на добровільній, свідомій, постійній основі. Така евристична модель демонструє також функціональну й методологічну складність моніторингової діяльності.

11. Аналіз й узагальнення досвіду моніторингу виборчого процесу у 2010–2012 рр. та результатів низки емпіричних досліджень у зазначений період дозволили визначити передумови успішної реалізації побудованої евристичної моделі громадського моніторингу виборчого процесу в контексті розвитку демократії і становлення громадянського суспільства в Україні. Ці передумови передбачають здійснення наступних заходів:

- кодифікація нормативно-правових актів щодо забезпечення подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні з метою створення єдиного нормативно-правового акту, який буде охоплювати всі ланки цього процесу, починаючи з окремого громадянина;

- створення у відповідності до міжнародних демократичних стандартів виборчого кодексу, який торкатиметься виборчого процесу в Україні, взагалі, і кожного виду виборів, зокрема, з обов'язковим включенням до нього положень, які стосуються процедури здійснення громадського моніторингу виборчого процесу; приведення у відповідність до новоствореного виборчого кодексу нормативно-правових актів щодо функціонування громадських об'єднань;

- внесення до законів України, пов'язаних з питаннями фінансування громадських об'єднань та інших неприбуткових організацій, положень щодо запровадження механізму відсоткової філантропії з метою забезпечення їх фінансової незалежності від донорів;

– закріплення на національному рівні процедури здійснення громадського моніторингу виборів в Україні, з використанням комплексу прикладних методів моніторингової діяльності;

– внесення змін в існуючі та прийняття низки нових нормативно-правових актів, що стосуються суб'єктів виборчого процесу, з урахуванням виявлених прогалин та порушень.

Таким чином, у дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні громадського моніторингу виборчого процесу як цілісної наукової концепції і практичного методу пізнання політичної дійсності. Засновуючись на здобутках вітчизняної і зарубіжної політичної науки, практичному досвіді і результатах емпіричних досліджень, аргументовано значення та подальші перспективи вивчення проблем громадського спостереження і контролю, соціального вимірювання політичних процесів, моніторингової діяльності неурядових об'єднань громадян у світлі розвитку демократичного суспільства.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Арабаджієв Д. Ю. Громадський моніторинг за виборчим процесом в Україні [Текст]: монографія / Д. Ю. Арабаджієв. – Запоріжжя : «Просвіта», 2014. – 314 с.

Монографія у співавторстві

2. Зв'язки з громадськістю: історико-теоретичні аспекти [Текст]: монографія / О. А. Агарков, Д. Ю. Арабаджієв, Т. В. Єрохіна, В. М. Попович. – Запоріжжя : «Просвіта», 2013. – 264 с.

Статті у фахових виданнях України:

3. Арабаджієв Д. Ю. Громадські організації як фактор розвитку громадянського суспільства [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Т. 16. – 2011. – Випуск 10. – С. 720–728.

4. Основні концептуальні підходи дослідження неурядових організацій [Арабаджієв Д. Ю. Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2011. – № 3. – С. 19–23.

5. Арабаджієв Д. Ю. Соціокультурні тренди і український контекст патріотичного виховання молоді [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2011. – № 3 (77). – С. 87–91.

6. Арабаджієв Д. Ю. Особливості функціонування груп інтересів: українські реалії та перспективи [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Нова парадигма :

[журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – 2011. – Вип. 99. – С. 254–263.

7. Арабаджієв Д. Ю. Порівняльний аналіз розвитку неурядових організацій Республіки Польща та Угорської Республіки [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2012. – № 1. – С. 85–92.

8. Арабаджієв Д. Ю. Моніторинг політичної та громадянської ідентичності студентської молоді: регіональний аспект [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2012. – № 7 (87) – С. 101–105.

9. Арабаджієв Д. Ю. Громадський моніторинг: структура, функції, завдання [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Політичний менеджмент: наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2012. – № 4–5. – С. 80–88.

10. Арабаджієв Д. Ю. Громадські організації в політичній системі сучасного суспільства [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – 2012. – Випуск 9. – С. 50–56.

11. Арабаджієв Д. Ю. та ін. Аналіз процесу формування органів влади в Україні як одного з базових елементів політичного режиму [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв, П. І. М'яло, В. В. Пашков // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 6(62) – С. 268–277.

12. Арабаджієв Д. Ю. Громадський моніторинг: визначення нормативно-правової бази [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2012. – № 4. – С. 74–77.

13. Арабаджієв Д. Ю. Особливості інституційного розвитку громадських організацій в Україні [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2013. – Випуск 68. – С. 858–863.

14. Арабаджієв Д. Ю. Організація громадського моніторингу за парламентськими виборами-2012 в Україні в контексті європейських цінностей [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Сучасна українська політика: Збірник наук. праць. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – Вип.28. – С. 17–29.

15. Арабаджієв Д. Ю. Моніторинг виборчого процесу як інструмент політичного піару [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2013. – № 1–2 (57–58). – С. 128–135.

16. Арабаджієв Д. Ю. Методологія і методика дослідження громадського моніторингу: традиції та інновації [Текст] / Д. Ю. Арабаджієв // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2013. – Випуск 75. – С. 452–454.

17. Арабаджиев Д. Ю. Структурна характеристика громадського моніторингу за виборчим процесом [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2013. – № 9 (101). – С. 128–133.

18. Арабаджиев Д. Ю. Громадський моніторинг за виборчим процесом: основні етапи здійснення [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2013. – Випуск 77 (№10). – С. 277–280.

19. Арабаджиев Д. Ю. Соціальний контроль, общественный контроль, общественный мониторинг: к вопросу о соотношении понятий [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. – 2013. – Випуск 11. – С. 10–14.

20. Арабаджиев Д. Ю. Нормативно-правові і ціннісні засади громадського моніторингу за виборчим процесом: європейські орієнтири [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич.. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР», 2013. – Випуск 78 (№11). – С. 318–322.

21. Арабаджиев Д. Ю. Використання методу case-study в процесі здійснення громадського моніторингу за виборчим процесом (на прикладі виборів до Верховної Ради України 2012 року) [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2013. – № 59. – С. 78–85.

22. Арабаджиев Д. Ю. Моніторинг національної, макрорегіональної та регіональної ідентичності як чинника формування громадянськості [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – 2013. – Вип.118. – С. 117–125.

23. Арабаджиев Д. Ю. Етапи здійснення громадського моніторингу (на прикладі місцевих виборів в Україні в 2010 році) [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. 29. – С. 6–18.

24. Арабаджиев Д. Ю. Процесуальна характеристика громадського моніторингу за виборами (на прикладі виборів Президента 2010 року) [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2013. – № 4(34). – С. 87–92.

25. Арабаджиев Д. Ю. Вплив громадських організацій на сучасне українське політичне поле [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 6(68) – С. 233–242.

Статті у закордонних наукових виданнях:

26. Арабаджиев Д. Ю. Структура и функции общественного мониторинга в Украине [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Black Sea: Scientific Journal Of

Academic Research. Part A. – Tbilisi, 2013. – December. – Volume 7. – Issue 7. – P. 32–35.

27. Арабаджиев Д. Ю. Использование опросных методик в рамках общественного мониторинга за выборами в Украине [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Black Sea: Scientific Journal Of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2014. – January. – Volume 8. – Issue 1. – P. 21–24.

28. Арабаджиев Д. Ю. Теоретичні засади дослідження громадських організацій [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Black Sea : Scientific Journal Of Academic Research. Part A. – Tbilisi, 2014. – February. – Volume 9. – Issue 1. – P. 4–8.

29. Арабаджиев Д. Ю. Использование прикладных методов в рамках общественного мониторинга за избирательным процессом [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Black Sea : Scientific Journal Of Academic Research. Part B. – Tbilisi, 2014. – March. – Volume 10. – Issue 3. – P. 18–23.

Статті і тези наукових конференцій:

30. Арабаджиев Д. Ю. Процеси глобалізації та міграції як чинники патріотичного виховання сучасної учнівської молоді [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді, Запоріжжя, 13–14 грудня 2007 року. – Запоріжжя : «Акцент», 2008. – С. 29–30.

31. Арабаджиев Д. Ю. Громадські організації як фактор розвитку громадянського суспільства [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Пятая международная научная конференция Одесские чтения по социальным наукам «Социокультурная и политическая интеграция: локальное, региональное и глобальное измерение». – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 720–722.

32. Арабаджиев Д. Ю. Політична обізнаність учнівської молоді як фактор формування громадянськості [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді «Соціальне програмування патріотичного виховання молоді», Запоріжжя, 23-24 листопада 2011 року. – Запоріжжя : КЗ «Обласний центр патріотичного виховання молоді» ЗОР, 2011. – С. 29–30.

33. Арабаджиев Д. Ю. Політична обізнаність учнівської молоді як фактор формування громадянськості [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Міжнародний освітній форум «Особистість у єдиному освітньому просторі», Запоріжжя, 27 квітня 2012 року. – Запоріжжя : КЗ «ЗОППО» ЗОР. – С. 23–25.

34. Арабаджиев Д. Ю. Ідентичність родових суб'єктів освіти в контексті формування громадянськості [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // VI Міжнародна науково-практична конференція з питань патріотичного виховання молоді, Запоріжжя, 18–19 жовтня 2012 року. – Запоріжжя : КЗ «Обласний центр патріотичного виховання молоді» ЗОР, 2012. – С. 7–8.

35. Арабаджиев Д. Ю. Особливості інституційного розвитку громадських організацій в Україні [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Міжнародна науково-практична конференція «Держава та суспільство: партнерські відносини в

умовах глобальних викликів», Київ, 2 листопада 2012 року. – Київ : Українська академія наук, 2012. – С. 7–9.

36. Арабаджиев Д. Ю. Моніторинг громадянської ідентичності учасників навчально-виховного процесу: регіональний аспект [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // III міжнародна наукова конференція «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього України», Запоріжжя, 29 березня 2013 року. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2013. – С. 12–13.

37. Арабаджиев Д. Ю. Методологія і методика дослідження громадського моніторингу [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі», Київ, 31 травня – 1 червня 2013 року. – Київ : Українська академія наук, 2013. – С. 6–8.

38. Арабаджиев Д. Ю. Моніторинг громадянської ідентичності учасників навчально-виховного процесу: регіональний аспект [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Перша науково-практична конференція «Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід», Острог, 19 червня 2013 року. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2013. – С. 3–5.

39. Арабаджиев Д. Ю. Методологічне та методичне забезпечення громадського моніторингу за виборчим процесом: проблеми та перспективи [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Всеукраїнська наукова конференція «Освіта і наука в Україні», Дніпропетровськ, 21–22 червня 2013 року. – Дніпропетровськ : Національна металургійна академія, 2013. – С. 4–7.

40. Арабаджиев Д. Ю. Моніторинг правової культури як фактор демократизації сучасного суспільства: регіональний аспект [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // VII Міжнародна науково-практична конференція з питань патріотичного виховання молоді, Запоріжжя, 07–08 листопада 2013 року. – Запоріжжя : «Акцент», 2013. – С. 19–20.

41. Арабаджиев Д. Ю. Использование прикладных методов в рамках общественного мониторинга избирательного процесса [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Міжнародна науково-практична конференція «Modern science: problems, prognoses and solutions», Тбілісі, 23 березня 2014 року. – Тбілісі: Gulustan–bssjar, 2014. – С. 18–22.

42. Арабаджиев Д. Ю. Роль громадських організацій в політичній системі України [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев // Соціальне прогнозування та проектування: модернізація політичної системи України. Матеріали Міжнародної наукової конференції 28 березня 2014 року. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – С. 154–157.

43. Арабаджиев Д. Ю. Национальная, макрорегиональная и региональная идентичность как фактор формирования гражданской ответственности [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев, Н. Н. Богомоллова // Полуостров Крым: уроки истории: Сборник работ участников конференции «230 лет присоединения Крыма к России». – Запорожье : Акцент инвест-трейд, 2013. – С. 20–27.

44. Арабаджиев Д. Ю., М'яло П. І. Ідентичність родових суб'єктів освітнього процесу як чинник формування громадянськості [Текст] / Д. Ю. Арабаджиев, П. І. М'яло // Міжнародний освітній форум «Особистість у єдиному освітньому просторі», Запоріжжя, 27 квітня 2012 року. – Запоріжжя : ЗОЦНТТУМ «Грані». – С. 17–19.

45. Арабаджиев Д. Ю. та ін. Политический миф как фактор государственного строительства в Украине [Текст] / В. В. Пашков, Н. М. Малеванный, Д. Ю. Арабаджиев, Н. Н. Богомолова, П. И. М'яло // XI международный семинар «Этничность и власть: управление рисками и безопасность в условиях этнополитических конфликтов и кризисных ситуаций», Ялта, 15–20 мая 2012 г. – Ялта : «Акцент», 2012. – С. 3–6.

46. Арабаджиев Д. Ю. та ін. Ідентичність особистості як цивілізаційна проблема (громадянський аспект) [Текст] / В. В. Пашков, Д. Ю. Арабаджиев, П. И. М'яло, Н. Н. Богомолова // Материалы Международной научно-практической конференции «Запорожье и Запорожская область на пути к ноосферной цивилизации», Москва–Запорожье, 23–25 ноября 2012 г. – Запорожье : «Акцент», 2012. – С. 132–138.

АНОТАЦІЇ

Арабаджиев Д. Ю. Громадський моніторинг виборчого процесу в Україні: концептуальні засади і технології практичного застосування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертаційне дослідження присвячене громадському моніторингу виборчого процесу як цілісній науковій концепції і практичному методу пізнання політичної дійсності. Визначено і обґрунтовано поняття громадського моніторингу, представлено авторську концепцію громадського моніторингу виборчого процесу, її суб'єктну, об'єктну, процедурну і структурно-функціональну характеристики. Поглиблено уявлення про технології практичного застосування громадського моніторингу виборчого процесу і виокремлено роль прикладних політичних досліджень у його структурі. Представлено евристичну модель громадського моніторингу виборчого процесу та рекомендації щодо її реалізації в Україні.

Ключові слова: громадський моніторинг, демократія, громадянське суспільство, виборчий процес, громадський моніторинг виборчого процесу, громадський контроль, громадські організації, спостереження, моніторингові технології.

Арабаджиев Д. Ю. Общественный мониторинг избирательного процесса в Украине: концептуальные основы и технологии практического использования. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертационное исследование посвящено созданию и обоснованию общественного мониторинга избирательного процесса как целостной научной концепции и как практического метода познания политической действительности с целью обогащения политической науки и прикладной политологии, опираясь на достижения отечественной и зарубежной науки по вопросам, касающимся предмета исследования, на практический опыт мониторинговой деятельности и результаты эмпирических исследований.

В результате терминологического обоснования понятия общественного мониторинга дано определение мониторинга и общественного мониторинга, который охарактеризован как социально-политическое явление, имеющее своеобразную историю развития и представляющее собой особый вид деятельности, субъектом которой являются институты гражданского общества, а объектом – значимые для субъекта осуществления мониторинга процессы (и их участники), а также явления общественно-политической сферы.

Исходя из особенностей природы общественного мониторинга избирательного процесса, в диссертации обоснованы методология и методика, определены подходы к исследованию общественного мониторинга избирательного процесса.

Систематизированы взгляды на ключевые для понимания общественного мониторинга понятия, в частности такие, как социальный контроль, общественный контроль и собственно общественный мониторинг.

Сформулирована концепция общественного мониторинга избирательного процесса, в которой нашли отображение несколько аспектов: ценностный (система общественного мониторинга является неотъемлемой составляющей демократического государства, а степень развития этой системы свидетельствует о степени активности общественности и развитии гражданского общества); структурный (субъект-объектная характеристика общественного мониторинга выборов отображает его особенности); технологический (общественный мониторинг включает разные формы деятельности); функциональный (общественный мониторинг можно рассматривать как многофункциональный инструмент, который интегрирует ряд функций).

Также в работе представлена субъектная, объектная, процедурная, структурно-функциональная характеристики общественного мониторинга избирательного процесса как явления одновременно социального и политического.

Представление о технологиях практического применения общественного мониторинга избирательного процесса как метода прикладной политологии углублено благодаря обобщению, систематизации и анализу опыта мониторинговой деятельности во время всех видов общенациональных выборов в Украине на всех этапах избирательного процесса, субъектом которой выступила Гражданская сеть «ОПОРА», а объектом – президентские и местные выборы 2010 года и парламентские выборы 2012 года.

Обобщение результатов анализа научной литературы, практического опыта осуществления мониторинговой деятельности и опыта проведения прикладных политических исследований позволили определить место и роль методов прикладных политических исследований (таких, как массовые и экспертные опросы, экзит-полл, фокус-группы, быстрый статистический подсчет голосов и кейс-стади) в структуре общественного мониторинга избирательного процесса.

Все рассмотренные аспекты общественного мониторинга избирательного процесса нашли свое отображение в построенной на основе авторской концепции эвристической модели общественного мониторинга избирательного процесса в Украине. Данная модель отобразила естественную включенность общественного мониторинга избирательного процесса в общую систему социального контроля во взаимоотношениях государства и граждан (и их объединений) в условиях демократии и развитого гражданского общества.

Анализ и обобщение опыта мониторинга избирательного процесса в 2010 – 2012 годах и результатов ряда эмпирических исследований в указанный период позволили определить предпосылки успешной реализации построенной эвристической модели общественного мониторинга избирательного процесса в Украине в контексте развития демократии и становления гражданского общества.

Ключевые слова: общественный мониторинг, демократия, гражданское общество, избирательный процесс, общественный мониторинг избирательного процесса, общественный контроль, общественные организации, наблюдение, мониторинговые технологии.

Arabadzhyiev D. Electoral Process Public Monitoring in Ukraine: Conceptual Principles and Technologies of Practical Usage. – Manuscript.

Dissertation to obtain scientific degree of a Doctor of Political Sciences in specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – National Pedagogical

Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

The dissertation is devoted to the electoral process public monitoring as a complete scientific concept and a practical method of political reality studying. The concept of public monitoring is defined and substantiated. The author's conception of the election process public monitoring is described and its subjective, objective, procedural, structural and functional characteristics are given. Understanding of the electoral process public monitoring practical application is extended and the role of applied political researches in its structure is defined. The heuristic model of the election process public monitoring is given and recommendations for its implementation in Ukraine are formulated.

Keywords: public monitoring, democracy, civil society, electoral process, electoral process public monitoring, social control, public organizations, observation, monitoring technologies.